

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 3

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSH)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Shermuhammad Amonov**Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari
genealogiyasi

4

Sharofiddin JalilovXorazm adabiy muhitida Otanazar
Kamoliyning tutgan o'рни

24

ADABIYOTSHUNOSLIK**Zəhra Allahverdiyeva**"Xəmsə" ənənəsində mövzunun həlledici
funksiyasi

37

Atilla SüleymanliFüzuli Hikmət Məktəbinin Yetirmələri:
Erkin Vahidovun Yaradıcılığında Füzuli
Təsiri

51

Gavhar Muftullayeva"Nasoyim ul-muhabbat"da Xoja Muhammad
Porso va Xoja Ubaydulloh Ahror zikri

62

LINGVISTIKA**Umarjon Qodirov**

Qarluq lahjasining o'rganilish tarixi

76

Feada SamadbekAfg'oniston o'zbek tili fonetikasida
dissimilyatsiya hodisasi

90

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Shermuhammad Amonov**

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi 4

Sharofiddin Jalilov

The role of Otanazar Kamoli in the literary environment of Khorezm 24

LITERATURE**Zəhra Allahverdiyeva**

The resolving function of the theme in the Khamsa Tradition 37

Atila Süleymanli

Fuzuli's Influence on Erkin Vahidov's Creativity who is a Student of Fuzuli's Knowledge School 51

Gavhar Muftullayeva

The mention of Khoja Muhammad Porso and Khoja Ubaydullah Ahror in "Nasoyim ul-muhabbat" 62

LINGUISTICS**Umarjon Kodirov**

History of studying the Qarluq dialect 76

Feada Samadbek

Dissimilation in the Phonetics of the Uzbek Language of Afghanistan 90

MATNSHUNOSLIK

TEXTOLGY

Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari genealogiyasi

Shermuhammad Amonov¹

Abstrakt

Matnshunoslikda matn tarixi biror bir adabiy yodgorlikning yaratilishi uchun badiiy niyatning paydo bo'lishidan to uning yakuniga qadar yuz bergan jarayonlarni qamrab olsa, genealogiya adabiy yodgorlikning mukammal varianti yuzaga kelishida asos bo'lgan qo'lyozmalarning tadrijiy takomili bilan bog'liq jarayonni o'z ichiga oladi.

Muayyan ijodkorning mukammal devoni uchun asos bo'lgan to'plamlar "protodevon" deb nomlanib kelmoqda. Protodevonning asosiy sharti muayyan ijodkor lirik merosi jamlanish jarayonida uning o'zi ishtirok etishi, muallifning nazorati ostida to'plam holatiga keltirilishidir.

Maqolada Tabibiy devonlariga asos bo'lgan manbalar va ularning tarkibi haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *qo'lyozma, devon, protodevon, genealogiya, matn, matn tarixi, fond.*

Kirish

Adabiyot tarixi bilan bog'liq har qanday ma'lumotning aniq va mukammal bo'lishi muayyan ijodkor biografiyasi, ijodiga doir barcha mavjud qo'lyozmalarning qiyosiy tahliliga bog'liq. Chunki qo'lyozmalarning turli kotiblar tomonidan turli davrlarda ko'chirilishi ular matnida tafovutlar ko'payishiga sabab bo'ladi. Matndagi farqlar uni ko'chirgan kotibning saviyasi, dunyoqarashi, u yashagan davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat kabi turli omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Qo'lyozmalar genealogiyasini o'rganish, shu nuqtayi nazardan muhimdir. Matnshunos Mavjuda Hamidovanning quyidagi fikri ham buni tasdiqlaydi: "Qo'lyozmalarning matniy tadqiqi davomida matnshunoslik ilmining muqoyasa, tahlil va ilmiy

¹Amonov Shermuhammad Normurotovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: amonov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-3962-1774

Iqtibos uchun: Amonov, Sh. N. 2024. "Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalari genealogiyasi". *Oltin bitiglar* 3: 4 – 23.

hukm kabi metodlariga asoslangan holda har bir nusxaning yaratilish tarixi va ularning o'zaro bog'liqligi masalasiga ham diqqatni qaratish lozim. Chunki bu hol har bir qo'lyozmaning yaratilishi uchun asos bo'lgan nusxani belgilash, ya'ni qo'lyozmalar shajarasini aniqlash imkonini beradi" [Homidova 1994, 76].

Lug'atda "genealogiya" istilohi quyidagicha izohlangan: "Genealogiya (yunoncha Genealogia – shajara) – yordamchi tarix fanlaridan biri (XVII-XVIII asrlarda vujudga kelgan); bilimlarning amaliy sohasi, shajaralar tuzish; urug' va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxslar tarixi va qarindoshlik aloqalarini o'rganadi. Shajara istilohi esa: shajara (arabcha – daraxt), genealogiya – kishilarning kelib chiqishi, ajdodlari va qon-qarindoshlik aloqalari majmui. Uni tarix fanining bir tarmog'i – genealogiya fani o'rganadi. Bu istiloh matnshunoslikka tatbiq etilsa, muayyan asar qo'lyozmalarining ko'chirilish sanalariga ko'ra tadrijini ham o'z ichiga oladi. Bunda, tabiiyki, muallif dastxati eng ishonchli manba sanaladi. Ishonchlik nuqtayi nazaridan keyingi o'rinni muallif hayot paytida, uning ishtirokida ko'chirilgan qo'lyozma egallaydi. Odatda, shu tariqa muallif davriga yaqinroq qo'lyozmaning asllik darajasi balandroq bo'ladi. Lekin qo'lyozmaning mukammalligini har doim ham ushbu mezon asosida belgilab bo'lmaydi. Buni aniqlashda manbani ko'chirgan kotibning bilimi, so'zni his etish darajasi, mas'uliyati singari omillar ham asos qilib olinishi zarur. Tadqiqotda Ahmad Tabibiy asarlari qo'lyozmalarining genealogiyasini ana shu mezonlar asosida tekshirishga harakat qilindi. Zero, "har bir yodgorlik matnida turli nuqsonlarning bo'lishi tabiiy hol, chunki matn ustida hozirgi zamonamizdagi singari o'nlab mutaxassislar mehnat qilgan emas" [Homidova 1994, 76].

Hozirda matnshunoslik sohasidagi tadqiqotlar muayyan ijodkor adabiy merosi yoki biror bir manba yuzasidan kompleks tahlil o'tkazishni talab etmoqda. Sohaga oid bugungi olib borilayotgan ilmiy ishlar an'anaviy tadqiqotlardan tubdan farq qilmoqda. Ya'ni ushbu yo'nalishdagi ilmiy ishlarda an'anaviy matnshunoslik erishgan ilmiy yutuqlar qatorida yangicha tadqiq usullaridan foydalanish ustuvorlik qilmoqda. Shunga ko'ra, qo'lyozma manbalar genealogiyasining tadrijiy tahlili sohaga doir tadqiqotlarda yuqori ilmiy natijalarga olib kelishi shubhasiz. Zero, "*matn tarixi qo'lyozma manbalar genealogiyasini tekshirishdan muallifning va hatto, manbani ko'chirgan kotibning dunyoqarashi va g'oyasini o'rganishgacha, asarning yuzaga kelishida muallif ijodiy niyatining ro'yobga chiqishidan uning yaratilishiga u yoki bu darajada aloqador bo'lgan*

boshqa adabiy yodgorliklar bilan o'zaro bog'liq jihatlari tadqiqigacha bo'lgan barcha jarayonlarni o'z ichiga oladi" [Jabborov 2019, 12]. Demak, matn tarixi biror bir adabiy yodgorlikning yaratilishi uchun badiiy niyatning paydo bo'lishidan to uning yakuniga qadar yuz bergan jarayonlarni qamrab olsa, genealogiya adabiy yodgorlikning mukammal variantini yuzaga kelishida asos bo'lgan asarlarining tadrijiy takomili bilan bog'liq jarayonni o'z ichiga oladi.

Tabiiy ijodining dastlabki bosqichida havaskor shoir sifatida she'rlar mashq qilgan. Keyinchalik she'rlarini to'plab devonlar tartib bergan. Bu haqida shoirning o'zi "Munisul-ushshoq" devoni debochasida shunday yozadi: "... *go'hi g'azal va go'hi qasida va go'hi muxammas mashqin qilib dargohi olampanoh'ga yetkurub iltifoti shohona va 'atiyoti xusravonadin sharafyob va izzatmaob bo'lur erdim. Kam-kam mururi ayyom va inoyoti hayyi layonom bila kimyo asar nazarig'a manzur va kaminqullar qatorida otim mazkur bo'lub amsol va aqronlarim arosida sarafroz, balki hama fozillar ichida mumtoz bo'ldum. Bas, bu asnoda kunlardin bir kun g'oyati adolat va nihoyati marhamatidin ishorati oliya va bashorati jaloliyya bu hokisori zarravor tarafig'a andoq sudur toptikim hama ash'orimni jam' qilib devon tartibin tuzgaymen va ul murattabni janobi gardunmaobg'a tuhfa va hadiya yo'sinida ko'rguzgaymen va yana hamul onda va dubora haddin ziyoda otifat bila bu nav' kalomi maymanat anjom buyurdilarkim zodai tab'ing, ya'ni bu ash'ori dilpisanding xohi qabih va yo xudmalih hama farzandi arjumanding balki tamomi jigarbandingdurlar. Bizga dog'i xonazod va bandai samimul e'tiqoddurlar. Bas alarni bu tariqa ovvora va parishon qilmoq va har kimning qo'lida pora-pora va sargardon qilmoq va muruvvat rasmidin yiroqda odamiyyat shevasidin uzoqdur. Nedinkim va andog'i hama ayon va nihoni nopoydordur. Lekin kalomi nasr va nazm har kimsadin yodgordurkim onga zamon osibi yetushmas va o'lmak savdosi oning boshig'a tushmas.*

Nazm:

*Erur she'r farzandi shoir mudom,
Jigar porasi balki keldi tamom.
Agar ul qabih o'lsun yo malih,
Onga jumla farzandi bo'lg'ay sarih.
Jahon mulki chun bor emas poydor,
Va lekin suxan bo'lg'usi yodgor.
Bas endi oning jam'i vojib erur,
Mudavvan qilurg'a munosib erur.*

*Parishonlig'i marhamatdin emas,
Oni hechkim dog'i yaxshi demas.
Har odamki ul qildi jam'i suxan,
Jahon bazmida yoqdi sham'i suxan.
Yetushmas anga hech bodi xazon,
Bo'lur balki jumla alamdin omon.
Ajaj jismini garchi barbod etar,
Xaloyiq va lekin oni yod etar.*

Chun bu guftori guharborni eshitdim joni hazining'a nishot va zamiri anduhginimg'a inbisot yetushdi. Ammo bebizoatlig'din sharmisor qilib istitoat jihatidin iztiror o'ti jonu dilimga tushdi, nedinkim devon tartibin tuzmak, suxan jam'ig'a mayl ko'rguzmak har beilm va funun qo'lidin kelmas. Balki har devona va majnun oni bilmas.

Nazm:

*Qayu odamkim ul devona bo'lg'ay,
Xiraddin borho begona bo'lg'ay.
Nechuk ul aylagay tartibi devon,
Ki ul bor shevai xayli suxandon.
Suxanning jam'i keldi asru mushkul,
Ki oni qilg'usi albatta oqil.
Ne chora aylayin men zori mahzun,
Ki ko'ngliga kelibdur jahli afzun.
Madad qilmas esa Tangri Taolo,
Qila olurmi til bir harf insho".*

O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida Ahmad Tabibiy devonlari qo'lyozmalaridan tashqari, uning lirik asarlari ko'chirilgan boshqa qo'lyozma manbalar ham anchagina. Ushbu fondagi shoir asarlari ko'chirilgan boshqa manbalarni *ikki guruhga* ajratish mumkin:

- 1) *Tabibiyning lirik asarlaridan tarkib topgan manbalar;*
- 2) *XIX asr oxiri XX asr boshlari Xorazm adabiy muhiti shoirlari ijod namunalari to'plangan bayoz-to'plamlar.*

Ushbu maqolada *Tabibiy lirik asarlaridan tarkib topgan manbalar* yuzasidan mulohazalar bayon etildi. Hozirda biror bir ijodkorning mukammal devoni uchun asos vazifani bajargan to'plamlar "protodevon" tarzida nomlanib kelinmoqda. "Proto" (proto) so'zi "birinchi", "dastlabki", "boshlang'ich" degan ma'nolarini berib, biror narsaning dastlabki, hali pishib yetilmagan, endi shakllanayotgan bosqichini bildiradi [Erkinov 2017, 22]. Jumladan, matnshunos A.Erkinov "Xazoyin ul-maoniy"ning protodevonlari

haqida shunday yozadi: “Navoiyning “Ilk devon”i va “Oqquyunli muxlislar devoni”ga nisbatan protodevon atamasini qo‘llab bo‘lmaydi. Chunki ularni Navoiyning o‘zi emas, ixlosmandlar tuzgan. Masalan, “Oqquyunli muxlislar devoni”dagi deyarli barcha she‘rlar “Badoye’ ul-bidoya” tarkibiga o‘tgan bo‘lsa ham, bu devonni protodevon deb atay olmaymiz. Protodevon bo‘lishi uchun biror bir devonning dastlabki holati – ilk ko‘rinishini tuzishda boshqa odamlar, masalan, muxlislar emas, muallifning o‘zi ishtirok etishi kerak. “Badoye’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” Navoiyning 1470–1490-yillar oralig‘ida tuzilgan alohida devonlari bo‘lib, ular ichida faqat “Badoye’ ul-bidoya”ning protodevonlari haqidagina gapirish mumkin.

Shunisi muhimki, bizgacha mazkur devonning hozirgacha to‘rt qo‘lyozmasi yetib kelgan bo‘lib, ularning barchasida ko‘chirilish davri ko‘rsatilgan. Ilmda “Badoye’ ul-bidoya” 1470–1480-yillar orasida ko‘chirilgan degan fikr mavjud... Ilm uchun eng ahamiyatli jihati shundaki, ularning barchasi Alisher Navoiy barhayot bo‘lgan davrda, balki, Navoiy nazorati ostida ko‘chirilgan”. Demak, protodevonning asosiy sharti muayyan ijodkor lirik merosi jamlanish jarayonida uning o‘zi ishtirok etishi, muallifning nazorati ostida to‘plam holatiga keltirilishidir. Masalaga bunday yondashuv Tabibiy adabiy merosi tadqiqida ham qo‘l keladi.

Tabibiy lirik asarlaridan tarkib topgan manbalar

O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondidagi **654 raqamli** qo‘lyozmada Ahmad Tabibiyning lirik asarlari ko‘chirilgan. Ushbu manbada shoirning turkiy va fors tilidagi g‘azallari keltirilgan. Qo‘lyozmaning 120^b-sahifasigacha g‘azallar, 121^a-sahifasidan tarje‘bandlar ko‘chirilgan. Birinchi tarje‘band jami 9 band bo‘lib, har bir band 14 misrani tashkil etadi. 125^a–128^a-sahifalari orasida Tabibiy qalamiga mansub ikkinchi tarje‘band, 128^a–131^b-sahifalarida uchinchi tarje‘band ko‘chirilgan. Qo‘lyozmaning 132^a-135^a-sahifalarida Tabibiyning “*Vah, netaykim havasu hirs bila zor o‘ldum, Ham tama’ xanjaridin siynasi afgor o‘ldum*”, deya boshlanuvchi, 135^a–138^a-sahifalarda 6 bandli, har bandi 14 misradan tarkib topgan: “*Falak qasriki, bir oliy binodur, Nazarg‘a suvrati ko‘b dilkushodur*” deb boshlanib, “*Jahon mulki erur asru baqosiz, Nechukkim, dahr zolidur vafosiz*” tarzida yakunlanuvchi beshinchi tarje‘bandi, 138^a–141^a-sahifalarda 47 baytli “*Masnaviyi soqiynomayi Tabibiy*”, 141^a–142^a-sahifalarda yana g‘azallar, so‘ng 145^a-sahifagacha 48 baytli yana bir masnaviy soqiynoma, yana ikkita g‘azal va bir soqiynoma, 150^b-sahifadan ikkita ruboiy va bitta

fard ko'chirilgan. Ushbu qo'lyozma matni 152^a-sahifada tugaydi.

Qo'lyozma kolofonida esa quyidagicha matn berilgan:

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب. بهادر خان ثانی ظل السبحان خلیفه الرحمن اعنی محمد
رحیم خلد الله ملک و سلطنه نینگ فرمان عالی لاری بیله اوشبو بیاض طبیبی نی فقیر الحقییر
محمد شریف دیوان ابن الله برگان دیوان مرحمی موافق قوی بیلی ۵۲۳۱ رجب المرجب
آبی نینگ بیٹی لانچی سی پنجشنبه کونی یازیب اتمام غه یتکوردی

Qo'lyozmaning kolofonidan ushbu to'plam 1325/1907-yilda tuzilgani anglashiladi. E'tiborlisi, ushbu manbani "Hayratu-l-ushshoq"ning protodevoni deyish mumkin. Ushbu to'plamdagi deyarli barcha she'rlar shoirning "Hayratu-l-ushshoq" devoniga o'zgarishsiz kiritilgan. Ushbu to'plam shoirning nazorati ostida "Hayratu-l-ushshoq" devonidan oldin tuzilgan bo'lib Tabibiy "Hayratu-l-ushshoq" devonining yaratilishiga asos bo'lgan. To'plamda turkiy tildagi 17 ta g'azal, 5 tarje'band, 3 soqiynoma va bir fard mavjud.

654 raqamli qo'lyozmadagi she'rlar keyinchalik shoirning mukammal devonlariga to'laligicha kiritilgan.

Adabiyotshunos M.Hamidova Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostoni manbalari genealogiyasini tekshirar ekan, quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Ma'lumki, asl nusxadan ko'chirilgan Abdujamil nusxasi hozircha dunyo fondlaridagi barcha "Xamsa"larning ichida eng qadimiysi hisoblanadi. Keyingi izlanishlar natijasida aniqlangan Bade'uzzamon uchun ko'chirilgan Bodleyan nusxasi ham Abdujamil nusxasiga nafaqat tarixan, balki matnan ham yaqin turgani uchun hozirda uning safiga kelib qo'shildi. Biz ilgarigi tadqiqotlarimizda Bade'uzzamon nusxasi Abdujamil nusxasidan ko'chirilgan bo'lishi mumkin, degan fikrni aytgan edik. Keyingi matniy tadqiqotlar har ikki qo'lyozmaning ham mustaqil ravishda ilk nusxadan – shoir dastxatidan ko'chirilgan ekanini ko'rsatmoqda" [Homidova 1994, 77].

Darhaqiqat, masalaga bunday yondashuv aniq tasavvur beradi. Ana shundan kelib chiqib aytish mumkinki, Ahmad Tabibiy adabiy merosi tadqiqida shoir devonlari uchun asosiy manba **2033 raqamli qo'lyozma** ekanini ko'rsatadi. Ushbu bayoz tashqi belgilari hamda tuzilishiga ko'ra 1122 raqamli qo'lyozma bilan bir xil bo'lsa-da, shoir lirik asarlari jamlangan manbalarning nisbatan qadimiysi hisoblanadi. Ushbu manba jami 96 sahifadan iborat bo'lib, uning so'nggi (96^a-sahifa)da kitobning yozilish sababi va kotib haqida batafsil ma'lumot mavjud. Qo'lyozmani Muhammad Yaqub Devon -1906/1324 yil ko'chirgan. Bu sana (-۱۹۰۶/۱۳۲۴yil) shoirning lirik asarlari endigina muxlislari tomonidan jamlana boshlaganini ko'rsatadi.

To‘plamga Tabibiyning ۱۷۳ ta she’ri kiritilgan. Bu manbada ham matn bir sahifada ikki ustun qilinib, har birida uch baytdan, jami bir sahifada ۶ bayt she’r ko‘chirilgan. Matn fabrikaning rangli qog‘oziga qora siyoh bilan nasta’liq xatida yozilgan. Sahifalar tilla va havo rang chiziqlar bilan hoshiyalangan. Sahifalarning chetlari qizil ramka bilan hoshiyalangan. Devonning boshida qizil siyoh bilan “غزليات طبيبي” deb yozilgan. Har bir sahifaning yuqori markazida kotib sahifalagan raqamlar qo‘yilgan. 1^b-sahifa o‘ng tomoni hoshiyasida “بیرلنچی صفحه” va 2^a-sahifa chap tomoni hoshiyasida “بیرلنچی ورق” degan eslatma bor. Sahifalarda kotib paginatsiyasi (poygir) berilmagan.

Qo‘lyozma “Bayozi Tabibiy” deb kotib tomonidan nomlangan. Bayoz tarkibida forsiy va turkiy (o‘zbekcha) g‘azallar mavjud. Dastlab 30 ta forsiy g‘azal, so‘ng o‘zbekcha g‘azallar ko‘chirilgan. Forsiy she’rlarning orasiga 14^a-sahifadan 20^b-sahifagacha bitta o‘zbekcha she’r, ya’ni Tabibiyning 79 baytli quyidagi bayt bilan boshlanadigan soqiynomasi ko‘chirilgan:

ساقی کیتور اول شراب گولفام
کیم ایچمک ایرور انی منگا کام

(*Soqiy, ketur ul sharobi gulfom, Kim ichmak erur oni mango kom.*)

Ushbu soqiynoma “Hayratu-l-ushshoq” devoni tarkibidagi to‘rtinchi soqiynomadir. Qo‘lyozmaning 34^b-37^a-sahifalarida shoirning 7 banddan iborat bir musammani ko‘chirilgan. Ushbu musammaning boshlanishi quyidagicha:

آهکیم کن ایلابان من خسته غه یار ای کونگول
قیلدی نچه قهر بیرله میل اغیار ای کونگول

(*Ohkim, kin aylabon man xastag‘a yor, ey ko‘ngul, Qildi necha qahr birla mayli ag‘yor, ey ko‘ngul.*)

Bu she’r shoirning “Munisu-l-ushshoq” devoni tarkibidagi:

*Ohkim, kin aylabon man xastag‘a yor, ey ko‘ngul,
Qildi necha qahr birla mayl ag‘yor, ey ko‘ngul,
Ish manga chekmak fig‘on-u nola, ozor, ey ko‘ngul,
To tong otg‘uncha bo‘lub har kecha bedor, ey ko‘ngul,
Bo‘lg‘ali hijron balosig‘a giriftor, ey ko‘ngul,
Topmayin demak uchun dodimiz g‘amxor, ey ko‘ngul,
Bo‘lmisham furqatda emdi zor-u afgor, ey ko‘ngul,*

Har nafas turluk g‘ami mehnatga duchor, ey ko‘ngul, – bandi bilan boshlanuvchi ilk musammandir. To‘plamning 37^a-sahifasida 9 bandli bir murabba’ ko‘chirilgan o‘lib, u quyidagi matla’ bilan boshlanadi:

منگا قهرو غضب قیلماقغه دور هر لحظه میلینگ

ایرور من کچه کوندوز مبتلای درد هجرانینگ

(*Mango qahr-u g'azab qilmoqg'adur har lahza maydoning, Erurman kecha-kunduz muhtaloyi dardi hijroning*). "Munisu-l-ushshoq" devonida shoirning 4 ta murabba'si kiritilgan bo'lib, ushbu murabba'larning ikkinchisi:

*Mango qahr-u g'azab qilmoqg'adur har lahza mayling,
Erurman kecha-kunduz muhtaloyi dardi hijroning,
Darig' etmassan ag'yor ahlidin lutfila ehsoning,*

Qoni man birla, ey sitamgar, qilg'on ahd-u paymoning, bandi bilan boshlanadi. To'plamning 38^b-sahifasida 7 bandli yana bir murabba' she'r ko'chirilgan ("murabba'i digar") bo'lib, u quyidagi bayt bilan boshlanadi:

بولوب هیجران ارا تون کون فغان چیکمک بیله کاریم
توکر دین تینمس ایردی یاش زمانی چشم خونباریم

(*Bo 'lub hijron aro tun-kun fig'on chekmak bila korim, To 'kardin tinmas erdi yosh zamone chashmi xunborim*).

Ushbu she'r "Munisu-l-ushshoq" devonidagi:

*Bo 'lub hijron aro tun-kun fig'on chekmak bila korim,
To 'kardin tinmay erdi yosh zamone chashmi xunborim,
Bihamdillahkim, nogoh eshitib nolavu zorim,*

Bu oqshom kulbam ichra keldi ul yori vafodorim, – bandi bilan boshlanuvchi uchinchi murabba'dir. To'plamning 42^b–44^a-sahifalarda 11 bandli yana bir murabba' ko'chirilgan bo'lib, u quyidagicha boshlanadi:

چیکیب جورینگ کونگول آتلیغ الا خان الامانیم
فیراقینگده یانر هر لهظه حسرت اوتیغه جانیم

Bu she'r devondagi to'rtinchi murabba' bo'lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Chehib javring ko'ngul otlig' aloxon-al-omonim,
Firoqingda yonar har lahza hasrat o'tig'a jonim,
Zamirimda sango ma'lumdur paydovu nihonim,
Anisim, munisim, yorim, muhabbatpesha jononim.*

Ta'kidlanganidek, mazkur qo'lyozma tarkibiga bir musaddas she'r ham kiritilgan. Qo'lyozmaning 52^b–54^a-sahifalarida 7 bandli ushbu musaddasning boshlanishi quyidagicha:

زارو رسوایی جهان ایتکالی جانانه منی
درد رنج ایله قیلیب همدم همخانه منی

(*Zor-u rasvoyi jahon etgali jonona mani, Dard-u ranj ila qilib hamdam-u hamxona mani*). Ushbu musaddas ham shoirning "Munisu-l-ushshoq" devonida mavjud.

Zor-u rasvoyi jahon etgali jonona mani,

*Dardu ranj ila qilib hamdam-u hamxona mani,
O'rtanur holima ko'rgan chog'i parvona mani,
Qildi bir jilva bila ishqida devona mani,
Tong emas xalq agar aylasa afsona mani,
Kim xiraddin g'ami ishq ayladi begona mani.*

Ushbu qo'lyozmada asosiy matn quyidagicha yakunlangan:

ای طیبی نظم فیکرین ایلاگیل جان باریچه
تاکی تاپیونگ شاه الطافینی بو صفت ارا

(*Ey Tabibiy, nazm fikrin aylagil jon boricha, Toki topg'ung shoh altofini bu san'at aro*). To'plamdagi g'azallar ham shoirning "Munisu-l-ushshoq" devoniga kiritilgan.

Demak, 2033 raqamli manba ko'chirilish davri nisbatan qadimiyligi bilan muhim hisoblanadi. Ushbu qo'lyozmadagi she'rlar keyinchalik shoirning ikkala turkiy devoni – "Munisu-l-ushshoq" va "Hayratu-l-ushshoq"ga ham mavzusiga ko'ra ajratilib kiritilgan. Shunga ko'ra ushbu manbani "Munisu-l-ushshoq" va "Hayratu-l-ushshoq"ning protodevonlari deyish mumkin.

1122 raqamli qo'lyozma

Ushbu manbada ham faqat Tabibiyning lirik asarlari jamlangan. Qo'lyozma muqovasida uchta naqshli tamg'a bosilgan. O'rta kattalikdagi tamg'ada "*Yo qozi ul-hojot 1309*" degan yozuv bor. Matn Qo'qon qog'oziga ko'chirilgan bo'lib, uning hajmi 156 (1^b-156^a) sahifani tashkil etadi.

Qo'lyozma "Bismillohir-Rahmonir-Rahim" bilan boshlanadi.

Qo'lyozmaning boshi:

ترک ایله نازینگ بیر نفس ایلب کرم ای سروناز
حدین آشدی عشق ایلی جانی ارا سوز گداز

Oxiri:

قیلیدی طیبی زاردیک من خسته دلنی کامیاب
یوز شوکرکیم اوشبو کیچه بزیم ارا جانان کیلیب

Qo'lyozma kolofoni:

الحمد لله و المنه اوشبو بیاض کیم با امر سلطان الزمان و نادر دوران الخاقان ابن الخاقان
باعث الامن و الامان سلیمان نیشان اعنی ابو المظفر والمنصور ابولغازی سید محمد رحیم
بهادر خان دام ملکه اول جنابنی فرمان عالیلری بیرله فقیر الحقییر محمد یوسف ابینی محمد
یعقوب دیوان ملقب بخرات یازیب
اتمامغه یتکوردی. سنه ۳۱۲۷

Ushbu qo'lyozma shoir adabiy merosi jamlangan boshqa manbalardan jiddiy farq qiladi. Sababi ushbu manbadagi lirik asarlar shoirning mavjud ikkita turkiy tildagi devonida uchramaydi. Ushbu

qo'lyozmadagi lirik asarlar katta ehtimol bilan shoirning uchinchi turkiy devoni – “Tuhfatu-s-sulton”ning asosiy she'rlaridir. Shunga ko'ra, bu manbani protodevon emas, shoirning terma devoni sifatida nomlash to'g'riroq bo'ladi. Kotib ham bu to'plamni (ديوان منتخب طبيبي) deb nomlagan. Chunki ushbu qo'lyozmadagi she'rlar tuzilishi, hajmi va janrlariga ko'ra o'rtacha bitta devon uchun yetarli hisoblanadi. Ta'kidlanganidek, ushbu manbada shoirning 399 ta lirik asarlari jamlangan bo'lib, g'azallar orasidan bittasi (“Fayz-u latofat dahr aro to oshkor etdi bahor, Sahnini har gulzorning jannatshior etdi bahor” matla'li) shoirning “Munisu-l-ushshoq” devonida takrorlanadi. Ushbu manbadagi lirik asarlarning asosiy qismi “Tuhfatu-s-sulton” devoni uchun asos bo'lgan bo'lsa, ularning ayrimlari shoirning hech qaysi devonida mavjud emas. Bu hol shoirning kelgusida ham she'riy devon tartib bermoqchi bo'lganini ko'rsatadi.

Qo'lyozmadagi munojot, masnaviy, masnaviy dahrnoma, tuyuq, fard, chistonlar ham foniy dunyoning bevafoqligi, mol-u dunyoga hirs qo'yishdan naf' yo'qligi, tamagirlikning qoralanishi, inson doimo insonlarga yaxshilik qilishi kabi falsafiy xarakterda. Bu hol shoirning mazkur qo'lyozma tarkibidagi lirik asarlari uning umri oxirida yozilganidan dalolat beradi. Tabibiy garchi ancha yosh (42–45 yoshda) vafot etgan bo'lsa-da, shoirning lirik asarlari tahlili ularning katta hayotiy tajribaga ega bo'lgan keksa ijodkor qalamiga mansub degan tasavvur uyg'otadi. Ushbu mulohazalardan garchi shoirning o'zi “avvalg'i devong'akim sultoni oliy Joh janobi mu'allo al qobig'a hadyalig' sababidin “Tuhfatu-s-sulton” deb tasmiya qilindi” desa-da, “Tuhfatu-s-sulton” shoirning so'nggi, ya'ni uchinchi turkiy devoni bo'lishi mumkin, degan xulosa kelib chiqadi. Buni adabiyotshunos F.G'anixo'jayevning quyidagi fikrlari ham tasdiqlaydi: “Tuhfat us-sulton”ning so'z borayotgan yagona nusxasi 1328/1910-yilda kotib Muhammad Yoqub Devon ibn Usta Qurbonniyoz Xorazmiy tomonidan ko'chirilgan” [G'anixo'jayev 1978, 13–15]. 1122 raqamli qo'lyozma esa aynan shoirning “Tuhfatu-s-sulton” devoni uchun asos bo'lgan.

1123 raqamli qo'lyozma

Ushbu manbaning tashqi belgilari, ko'rinishi, shakliy tuzilishi 1122 raqamli qo'lyozmaga juda o'xshash bo'lib, taxminan uning mantiqiy davomi hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ushbu qo'lyozmada shoirning faqat g'azallari ko'chirilgan. Mazkur qo'lyozmada 365 ta g'azalga raqam qo'yilgan bo'lsa-da, ammo 362 ta g'azal kiritilgan. To'plamga faqat g'azallar jamlangani e'tiboridan,

uni "Tuhfatu-s-sulton"ning protodevoni sifatida ko'rsatish mumkin. Qo'lyozma hajmi 156 sahifa bo'lib, 156^a sahifada kitobni yozilish sababi va kotib haqida ma'lumot bor. 1327 (1909)-yilda ko'chirilgan. Bu manbada ham bir sahifada ikki ustunda 5 baytdan, jami bir sahifada 10 bayt she'r ko'chirilgan. Sahifalar hajmi o'lchami 35.5x15 sm.

Boshi:

بزمیمگه کیل آجیب عذار ایگولبدن ایگولبدن
کیم هجرینگ ایندی بیقرار ایگولبدن ایگولبدن

Bazming'a kel ochib ruxsor, ey gulbadan, ey gulbadan, Kim hajring etdi beqaror, ey gulbadan, ey gulbadan).

Oxiri:

ای طیبیی همه شدتغه
جز توکل داغی درمان اولمس

Ey Tabibiy, hama shiddatg'a, Juz tavakkul dog'i darmon o'lmas).

Kolofon esa quyidagicha: "Alhamdulillah val-minna ushbu bayozkim, ba amri sultonuz-zamon va nodiri davron al-xoqon ibni al-xoqon boisi al-amni val-amon Sulaymonnishon a'ni Abulmuzaffar va-l-Mansur Abulg'oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon doma mulkuhu ul janobni farmoni oliylari birla faqiru-l-haqir mullo Muhammad Yusuf ibni Muhammad Ya'qub Devon mulaqqab bi Xarrot yozib itmomg'a yetkurdi. Sana 1327". Demak, ushbu qo'lyozma ham shoirning "Tuhfatu-s-sulton" devoni uchun asos bo'lgan manbalardan biridir.

1148 raqamli qo'lyozma

Ro'yxat g'azallar va murabba'lardan tarkib topgan. Qo'lyozmaning tashqi belgilari, tuzilishi 1122 raqamli manba bilan deyarli bir xil. Bunda ham muqovalar ustida an'anaviy 3 ta o'yma naqsh solingan. O'rtadagi katta naqsh ichida "Yo qoziyul hojot. 1309" degan yozuv bor. Qo'lyozma jami 156 sahifani tashkil etadi. 156^a sahifada kitobning yozilish sababi va kotib haqida ma'lumot bor. Bu qo'lyozmaning kotibi Muhammad Ya'qub Devondir. Uni 1327 (1909) - yilda ko'chirgan. Ushbu manbada Tabibiyning 346 ta g'azali, 6 ta murabba'si mavjud. G'azallarni raqamlashda kotib xatolarga yo'l qo'ygan. Matn har sahifaga ikki ustunda 5 baytdan jami 10 bayt qiya qilib ko'chirilgan.

Matn quyidagi bayt bilan boshlanadi:

یوق سن کیبی عالم ارا مهوش گوزل مهوش گوزل

بو وجه ايله ديرلر سنگا مهوش گوزل مهوش گوزل

Matnning oxiri esa quyidagicha:

دايم طبيبي بنده ليک آيينی ايچره صدق ايله
ظاهر خدا درگاهيغه قيل هر نفس عجز نياز

Qo'lyozma kolofoni quyidagicha:

"Alhamdulillah val minna ushbu kitob bayozkim bo amri sultonu-z-zamon va nodiri davron al-hoqon ibni al-hoqon zilli subhon xalifatu-r-Rahmon bois al-amnu val-a'mon Hotamnishon adolatgustar va mehrparvar Skandari soniy jahongir a'ni Abulmuzaffar val-Mansur Abulg'oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon doma mulkuhu va shavkatuhuning farmoni oliylari bila faqiru-l-haqir xoksor Mullo Muhammad Yusuf al-mutaxallis bi Chokar ibni Muhammad Ya'qub Devon mulaqqab ba Xarrot yozib itmom sarhadig'a yetkurdi. 1328nchi sana".

Ushbu manbada shoirning jami 5934 misra g'azali, 224 misra murabba'si, jami 6158 misra lirik asari jamlangan bo'lib, ushbu she'rlar ham "Munisul-ushshoq" va "Hayratul-ushshoq" devonlarida mavjud emas. Ushbu manba 1122 va 1123 raqamli qo'lyozmalarning mantiqiy davomi bo'lib, bunda ham taxminan "Tuhfatu-s-sulton" devoni uchun asos bo'lgan lirik asarlar jamlangan. Shu jihatdan bu manbani ham "Tuhfatu-s-sulton"ning protodevoni sifatida ko'rsatish mumkin.

6949 raqamli qo'lyozma

Ushbu qo'lyozma faqat g'azallardan tarkib topgan bo'lib, uning umumiy hajmi 136 sahifani tashkil etadi.

Qo'lyozma tarkibida asosan Tabibiy she'rlari ko'chirilgan bo'lsa-da, 129^b-130^a, 130^b-133^b-sahifalar orasida Sodiqiyning oltita, 135^a-136^b-sahifalarda Xodimning bir g'azali qo'shib ko'chirilgan. Bayozning kirish qismida "Bayozi Tabibiy" va "G'azaliyoti Tabibiy" degan qayd mavjud.

To'plamda jami 187 ta g'azal mavjud bo'lib, shundan 180 tasi Tabibiyga tegishlidir. Qo'lyozma kotibi – Mulla Muhammad Sharif bin Muhammad Yoqub Devon (ملا محمد شريف بن محمد يعقوب ديوان) (Mulaqqabi ba Xarrot). Ko'chirish sanasi: ۱۹۰۹/۱۳۲۷. Kitob o'lchami ۱۸x.۱۱,۵

Kolofon quyidagicha:

الحمد لله والمينه بو كيتاب بياضكيم با امر سلطان الزمان و نادر دوران نينگ امر عالی
لری بيرله

فقير الحقيير مولا محمد يوسف ابن محمد يقوب ديوان ملقب بخرات بير مينگ اوچيوز
بيگيرمه يتيلنجى

يىلى اتمامغه يتكوردى . ۷۲۳۱ سنه .

Tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, ushbu bayoz tarkibidagi g'azallar ham shoirning mavjud ikki turkiy devoni – "Munisu-l-ushshoq"da ham "Hayratu-l-ushshoq"da ham uchramaydi. Bundan, ushbu bayoz shoirning uchinchi turkiy devoni – "Tuhfatu-s-sulton"ning protodevoni bo'lganini ko'rsatadi.

Tahlillar O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondidagi **1122, 1123, 1148, 6949** raqamli manbalar "Tuhfatu-s-sulton" devonining asosiy manbalari ekanini ko'rsatadi.

"*Ichan qal'a*" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi **5894/4** raqamli qo'lyozma ham "Tuhfatu-s-sulton"ning protodevonidir. Sababi mazkur qo'lyozmadagi lirik asarlar ham nisbatan avvalroq ko'chirilgan bo'lib, ular shoirning turkiy devonlari – "Munisu-l-ushshoq"da ham, "Hayratu-l-ushshoq"da ham uchramaydi. Ushbu qo'lyozmalardagi lirik asarlarning aksariyati janrlariga ko'ra shaklan va mazmunan o'ziga xosdir. Qo'lyozmalardagi lirik asarlar tuzilishi, ularning devon tartibiga o'xshash ketma-ketligi qaysidir devon uchun asos vazifasini o'taganini ko'rsatadi. Garchi Tabibiyning birinchi turkiy devoni sifatida "Tuhfatu-s-sulton" devoni ko'rsatilsada, biroq shoirning ushbu devoni umrining so'ngida, ya'ni 1910-yilda ko'chirilgani, uning yagona qo'lyozmasi Tojikistonda saqlanishi haqida ma'lumotlar mavjud [G'anixo'jayev 1978, 13].

Haqiqatan, Respublikamiz fondlarida "Tuhfatu-s-sulton" devonining qo'lyozmasi hozircha topilgan emas. O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondidagi **1122, 1123, 1148, 6949**, "*Ichan qal'a*" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi **5894/4** raqamli qo'lyozmalar esa devon tartib berilishidan oldinroq ko'chirilgan. Qolaversa, Xiva "*Ichan-qal'a*" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi **5884/3** raqamli toshbosma manba "Tuhfatu-s-sulton" devoni tartib berilgandan so'ng, o'sha yili toshbosmada ham bosilgan.

1124 raqamli qo'lyozma

Ushbu qo'lyozma jami 120 sahifa bo'lib, ro'yxat g'azallar (1^b-120^a)dan tarkib topgan. Qo'lyozma Muhammad Sharif Devon tomonidan 1325 (1907)-yilda ko'chirilgan. Matn har bir sahifaga ikki ustunda uch baytdan jami 6 bayt qiya qilib ko'chirilgan.

Matn quyidagi bayt bilan boshlanadi:

منگا اول پرى جور بالکل قليب
نظر ايلا مايدور تغافل قليب

Mango ul pari javr bilkul qilib, Nazar aylamaydur tag'oful qilib)

Quyidagi bayt bilan yakunlanadi:

خوشنود بول بحدّ سان چونکيم طبيب عشقدين
دردينگغه دافع بولغوديك نافع دوا بوکون كيلور

(Xushnud bo'l behaddu son, chunkim Tabib ishqdin, Dardingg'a dofi' bo'lg'udek nofe'i davo bu kun kelur).

Qo'lyozma kolofoni quyidagicha:

"Zilli subhon xalifatu-r-Rahmon a'ni Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxoni soniy doma davlata va shavkataning farmoni oliylari bila ushbu bayozni faqir ul-haqir Muhammad Sharif Devon ibni Ollohbergan Devon marhumi muvofiq yilqi yili 1325 mohi muharramning o'n sakizlanchisi yakshanba kunida yozib itmomg'a yetkurdi". Ushbu manbaga Tabibiyning 129 ta g'azaliga raqam qo'yilib ko'chirilgan. G'azallarning birinchisi *"Mango ul pari javr bilkul qilib"* misrasi bilan boshlanuvchi 11 baytli g'azal, so'nggisi esa *"Bo'l, ey ko'ngul, xushnudkim ul dilrabo bu kun kelur"* misrasi bilan boshlanuvchi 11 baytli g'azaldir. Ushbu to'plamdagi g'azallarning deyarli barchasi 11 baytdan iborat. Ularning barchasi "Hayratu-l-ushshoq" devonida mavjud. Biroq xronologiyaga ko'ra 1124 raqamli manba qadimiyroq. Shoir "Hayratu-l-ushshoq" devonini tartib berishda ushbu to'plamdagi lirik asarlardan deyarli to'liq foydalangan. Aytish mumkinki, 1124 raqamli qo'lyozma "Hayratu-l-ushshoq"ning protodevoni hisoblanadi.

1159 raqamli qo'lyozma

Bu qo'lyozma manba Tabibiy she'rlari jamlangan boshqa to'plamlardan nisbatan avvalroq ko'chirilgani bilan ahamiyatlidir. Qo'lyozma jami 118 sahifani tashkil etadi. 118^a sahifada kitobning yozilish sababi va kotib haqida ma'lumot bor. Qo'lyozmani Muhammad Yaqub Devon ibn Ollobergan Devon *"1324-yil mohi zul hijjaning yigirma sakkizlanchisi dushanba kunida"* yozib tugatgan. Jami 158 she'rga raqam qo'yilib ko'chirilgan. Tuzilishi va tashqi belgilariga ko'ra O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondidagi 1122, 2033 raqamli qo'lyozmalarga juda o'xshash. Matn bir sahifada ikki ustun qilinib, har ustunda 3 baytdan, jami bir sahifada 6 bayt she'r ko'chirilgan.

Ro'yxat, asosan, g'azallar (1^b-118^asahifalar)dan tashkil topgan bo'lib, g'azallar turkiy va fors-tojik tilida. Shuningdek,

to'plamga ikkita varsoqi (ushbu varsoqilar keyinchalik shoirning "Munisu-l-ushshoq" devoniga kiritilgan), 5 bandli bitta tarje'band ham kiritilgan. G'azallarning 10 ga yaqini fors-tojik tilida, qolganlari turkiy g'azallardir.

Qo'lyozma matni "*Bir ko'rsatib jilva birla jamoling, Qilding mani asru hayron dilbarim*" – deb boshlanuvchi varsoqi she'r bilan boshlanadi.

She'rlar fabrikaning rangli qog'oziga qora siyoh bilan nasta'liq xatida uch baytdan, bir sahifada jami 6 baytdan she'r ko'chirilgan. Matn tilla va havo rang chiziqlar bilan hoshiyalangan. Sahifaning chetlari qizil ramka bilan hoshiyalangan. Har bir g'azalning boshida qizil siyohda "طبيبي غزل" deb yozilib, raqam qo'yib ketilgan. Sahifalarda kotib paginatsiyasi (poygir) berilmagan.

Qo'lyozma quyidagi bayt bilan yakunlangan:

نی عجب طیبی سنگا وفا اگر ایتمس ایرسه بو غم سرا
کی آنی خدا یر ایتهیدورور نظرخرده سراب ایتهیب

Qo'lyozma kolofonida ushbu kitobni Feruz farmoniga ko'ra, Muhammad Sharif Devon ibn Ollobergan Devon "*ot yili 1324-yil mohi zul hijjaning 28chisi dushanba kuni yozib tamomlagan*"i haqidagi ma'lumot mavjud. Tahlillar mazkur qo'lyozma nisbatan avvalroq tuzilgani, to'plamdagi lirik asarlar keyinchalik shoirning "Munisu-l-ushshoq" devoniga kiritilganini ko'rsatadi. Bundan mazkur 1159 raqamli qo'lyozma shoirning ilk turkiy devoni "Munisu-l-ushshoq"ning tartib berilishida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Garchi shu paytgacha "Tuhfatu-s-sulton" devoni Ahmad Tabibiyning birinchi turkiy devoni [G'anixo'jayev 1978, 13] sifatida qayd etilib kelgan bo'lsa-da, kuzatuvlar shoirning ilk turkiy devoni "Munisu-l-ushshoq" ekanini tasdiqlaydi. Demak, Tabibiy "Munisu-l-ushshoq" devonining tartib berilishida O'zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondidagi 1159 raqamli qo'lyozma asos bo'lib xizmat qilgan.

243 raqamli qo'lyozma

O'zRFA Davlat adabiyot muzeyida ham Ahmad Tabibiy lirik asarlari jamlangan bir qo'lyozma bayoz mavjud. Qo'lyozma jami 184 sahifadan iborat. Bu bayozda shoirning 200 ta g'azali alfavit ketma-ketligida ko'chirilgan. Qo'lyozma bayoz matni 1^b sahifadan boshlangan. Matn fabrikaning rangsiz va rangli qog'oziga qora siyoh bilan nasta'liq xatida 3 baytdan, ikki ustunda, jami bir sahifada 6 baytdan she'r ko'chirilgan. Matn jadval ichiga olinmagan. Har bir sahifaning yuqori markazida kotib sahifalagan raqamlar qo'yilgan. To'plamning so'nggi sahifasida ko'k siyohda: "*Bu kitobni o'z institutimiz O'zbeki-*

ston akademiyasining Adabiyot institutiga taqdim qilaman. G'afur G'ulom. 26/9.57.", degan qayd mavjud.

184^a-sahifada kitobning yozilish sababi va kotib haqida ma'lumot bor.

Kolofonda ushbu kitobni Feruz farmoniga ko'ra Muhammad Sharif Devon ibn Ollobergan Devon qo'y yili 1325-yil safar oyining o'n to'rtlanchisi panjshanba kuni" yozib tamomlagani haqida ma'lumot mavjud.

Qora rangdagi uchta bo'rtmali qattiq muqovali kitob. Bo'rtmalar yashil rangda. Chetlari o'yma naqshlar bilan bezatilgan. Qo'lyozma o'lchami 21,5x14.

Mazkur qo'lyozma bayoz quyidagi matla' bilan boshlanadi:

دھر ارا کیمسه باشیغه رنج انا کیلور کیتور
کونگیلگه هم مونینگ کیبی فیض صفا کیلور کیتور

(Dahraro kimsa boshig'a ranju ano kelur-ketur; Ko'nngliga ham muning kibi fayz-u safo kelur-ketur).

Qo'lyozmaning oxiri esa:

سین چیک طیبی غم ارا بیمارلیغ کیم عشق ارا
لعل لبی اوزگه کیشی دردیگه درماندور بو کون

(Sen chek, Tabibiy, g'am aro bemorlig'kim ishq aro, La'li labi o'zga kishi dardiga darmondur bu kun) maqta'si bilan yakunlangan. Kolofondan oldin kotib tomonidan yozilgan quyidagi she'riy matn berilgan:

هر کی خواند دعا طمع دارم
زانکی من بنده گنه کارم

شد بتوفیق خدایی لا ینام
این کتابت روزینچشنبه تمام

(Bu kitobni har kimki o'qisa, undan duo umidvorman, Negaki, men bir gunohkor bandaman, Doimo bedor bo'gan Xudo tavfiqi birla, Bu kitob payshanba kuni yakunlandi). Qo'lyozma kolofoni esa quyidagicha:

ظَلَّ السَّبْحَانَ خَلِيفَةَ الرَّحْمَنِ اَعْنَى سَيِّدِ مُحَمَّدٍ رَحِيمِ بَهَادِرْخَانَ ثَانَى دَامَ دَوْلَتَهُ
و شوکته نینگ فرمان عالی لری بیله اوشبو بیاض نی فقیرالحقیر محمد شریف
دیوان ابن الله بیرگن دیوان مرحومی موافق، قوی بیلی 5231 صفر آبی نینگ اون
تورتلنجیسی پنچشنبه کونی یازیب اتمامغه بیتکوردی.

Mazkur bayozdagi g'azallar to'liq holda shoirning "Hayratu-l-ushshoq" devoniga ham kiritilgan. Ushbu bayoz xronologiyaga ko'ra ilgariroq tuzilgan bo'lib, u shoirning "Hayratu-l-ushshoq" devoniga kiritilgan.

Xiva "Ichan qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi

5894/1 raqamli manbada ham “Hayratu-l-ushshoq” devonidagi 28 ta gʻazal jamlangan.

Qoʻlyozma faqat gʻazallardan tarkib topgan boʻlib, unda saroy shoirlari gʻazallari koʻchirilgan. Toʻplamda jami 177 ta gʻazal mavjud. Ular Tabibiy, Mirzo, Rogʻib, Gʻulomiy, Nadimiy, Avaz, Umidiy, Ojiz, Devoniy, Mutrib, Bayoniy, Xodim, Shinosiy, Chokar, Asad, Doiy, Oqil, Inoyat, Gʻoziy, Xayoliy, Niyoziy kabi shoirlarning gʻazallaridir. Ushbu toʻplam Feruz farmoniga koʻra, 1325 (1907)-yilda Muhammad Yaʼqub Devon tomonidan koʻchirilgan. Ushbu manbadagi gʻazallar ham Tabibiyning “Hayratu-l-ushshoq” devonining tuzilishida manba boʻlib xizmat qilgan.

C-767 raqamli qoʻlyozma

Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasi qoʻlyozmalar instituti fondidagi C-767 raqamli qoʻlyozma ikki qismdan iborat boʻlib, birinchi qism shoir qalamiga mansub forsiy sheʼrlardan, ikkinchi qism esa “Munisu-l-ushshoq” devoniga kirgan lirik asarlardan iborat. Qoʻlyozmaning sifati past. Sheʼrlar tartibsiz koʻchirilgan. Hoshiyalarda ham sheʼrlar koʻchirilgan. Ayrim sahifalar xiralashib qolgan. Bu qoʻlyozmada kotib haqida maʼlumot uchramaydi. Shunga koʻra, bu qoʻlyozmaning kotibi shoirning oʻzi boʻlishi mumkin.

Xulosa

Ahmad Tabibiy adabiy merosi manbalari hozirgi kunda OʻzRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, OʻzRFA Davlat adabiyot muzeyida, Xivadagi “*Ichan qalʼa*” davlat muzey-qoʻriqxonasi fondida, shaxsiy arxivlarda hamda Ozarbayjon Milliy Fanlar akademiyasi qoʻlyozmalar instituti fondida saqlanmoqda. Ushbu fondlardagi shoir asarlari manbalarini *Tabibiy lirik asarlaridan tarkib topgan manbalar va XIX asr oxiri XX asr boshlari Xorazm adabiy muhiti shoirlari ijod namunalari toʻplangan bayoz-toʻplamlar* tarzida ikkiga boʻlib oʻrganish mumkin.

Shoir devonlarini tartib berishda zamondoshlari tomonidan oʻzining lirik sheʼrlari jamlangan toʻplamlardan ijodiy foydalangan. Jumladan, OʻzRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Asosiy fondidagi 1122, 1123, 1129, 1148, 6949 raqamli, “*Ichan qalʼa*” davlat muzey-qoʻriqxonasi fondidagi 5894/4 raqamli qoʻlyozmalar “Tuhfatu-s-sulton” devonining tartib berilishida asos vazifani oʻtagan. Ushbu bayoz-toʻplamlardagi lirik asarlar tuzilishi, devon tartibiga oʻxshash ketma-ketligi keyinchalik ularning devon

tarzida jamlanganini ko'rsatadi. Qolaversa, mazkur qo'lyozmalardagi lirik asarlar shoirning turkiy devonlari – "Munisu-l-ushshoq" da ham, "Hayratu-l-ushshoq" da ham uchramaydi.

Tabibiyning birinchi turkiy devoni sifatida "Tuhfatu-s-sulton" devoni ko'rsatiladi. Xronologik va tuzilishiga ko'ra "Munisu-l-ushshoq" shoirning ilk devoni hisoblanadi. Ahmad Tabibiy "Tuhfatu-s-sulton" devoni qo'lyozmasi taqdiri noma'lum. Tahlillar Xiva "Ichan qal'a" davlat muzey-qo'riqxonasi fondidagi 5884/3 raqamli toshbosma manba "Tuhfatu-s-sulton" devonining bosma varianti ekani va ushbu devon tartib berilgandan so'ng, o'sha yili toshbosmada bosilganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

- Бобожон, Тарроҳ-Ходим. 2011. *Хоразм шоир ва навозандалари*. Тошкент: Тафаккур қаноти.
- Жабборов, Нурбой. 2019. *Ўзбек матншунослиги ва унда матн танқиди, илмий-танқидий матн истилоҳларининг ўрни. Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари*. Тошкент: Mumtoz so'z.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №9494.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №11499.
- Laffasiy. 1992. *Tazkirayi shuaro*. Urganch: Xorazm.
- Қосимов, Бегали. 1983. *Излай-излай топганим*. Тошкент: Адабиёт ва санъат.
- Салаева, Мунаввара. 1993. *Навоий ва Хоразм шоирлари*. Урганч: Хоразм.
- Табибий, Аҳмад. 1968. *Танланган асарлар*. Тошкент: Бадий адабиёт.
- Tabibiy, Ahmad. *Bayoz. G'azaliyoti Tabibiy. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №243.
- Tabibiy, Ahmad. *Devon*. Toshbosma, O'zRFASHI, №8949.
- Tabibiy, Ahmad. *Hayratu-l-oshiqin. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Mazharu-l-ishtiyoq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №7083.
- Tabibiy, Ahmad. *Mir'otu-l-ishq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №928.
- Tabibiy, Ahmad. *Munisu-l-ushshoq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Muxammasoti majmuat ush-shuaroysi Feruzshohiy. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1134.
- Tabibiy, Ahmad. *Tazkira. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1152, №5018.
- Tabibiy, Ahmad. *Vomiq va Azro. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1243.
- Эркинов, Афтондил. 2017. *Алишер Навоий "Хазойин ул-маонийси" ва унинг протодевони масаласи. "Алишер Навоий ва XXI аср"*. Тошкент: Tamaddun.
- Юсупов, Юнус. 1967. *Хоразм шоирлари*. Тошкент.
- Ғанихўжаев, Фатхулла. 1978. *Аҳмад Табибий*. Тошкент: Фан.
- Ҳамидова, Мавжуда. 1994. *Алишер Навоий "Садди Искандарий" достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи*. Филология фанлари доктори диссертацияси. Тошкент.

Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi

Shermuhammad Amonov¹

Abstrakt

In textology, the history of the text covers the processes that took place from the emergence of the artistic intention for the creation of a literary monument to its completion, while genealogy includes the process of gradual improvement of manuscripts, which is the basis for the creation of a perfect version of a literary monument takes.

Collections that are the basis for a perfect collection of a particular poet are called "proto-divan". The main condition of the "protodivan" is that an author himself participates in the process of compiling the lyrical heritage of a certain poet, bringing it to the state of a collection under the control of the author.

The article provides comments on the sources and divans of Tabibi.

Kalit so'zlar: *Akhmad, Tabibi, manuscript, devon, protodevon, genealogy, text, text history, collection.*

References

- Bobojon, Tarroh-Xodim. 2011. *Xorazm shoir va Navozandalari*. Toshkent: Tafakkur qanoti.
- Jabborov, Nurboy. 2019. *O'zbek matnshunosligi va unda matn tanqidi, ilmiy-tanqidiy matn istilohlarining o'rni. O'zbek mumtoz adabiyotini o'rganishning nazariy va manbaviy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*. Toshkent.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №9494.
- Laffasiy. *Tazkira*. Qo'lyozma. O'zRFASHI, №11499.
- Laffasiy. 1992. *Tazkirayi shuaro*. Urganch: Xorazm.
- Matkarimova, Salomat. 2007. *Tabibiy – tazkiranavis*. Filol.fan.nomz. dis... Toshkent.
- Qosimov, Begali. 1983. *Izlay-izlay topganim*. Toshkent: Adabiyot va san'at.

¹ *Shermuhammad N. Amonov* – Candidate of Philological Sciences, dotsent, University of Uzbek Language and Literatura named after Alisher Navoi.

E-mail: amonov@navoiy-uni.uz

ORCID ID: 0000-0002-3962-1774

For citation: Amonov, Sh.N. 2024. "Genealogy of the Divan Manuscripts of Ahmad Tabibi". *Golden scripts* 3: 4 – 23.

- Qosimov, Begali va boshq. 2004. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Salayeva, Munavvara. 1993. *Navoiy va Xorazm shoirlari*. Urganch: Xorazm.
- Tabibiy, Ahmad. 1968. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Badiiy adabiyot.
- Tabibiy, Ahmad. *Bayoz. G'azaliyoti Tabibiy. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №243.
- Tabibiy, Ahmad. *Devon*. Toshbosma, O'zRFASHI, №8949.
- Tabibiy, Ahmad. *Hayratu-l-oshiqin. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Mazharu-l-ishtiyoq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №7083.
- Tabibiy, Ahmad. *Mir'otu-l-ishq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №928.
- Tabibiy, Ahmad. *Munisu-l-ushshoq. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №3460.
- Tabibiy, Ahmad. *Muxammasoti majmuat ush-shuaroyi Feruzshohiy. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1134.
- Tabibiy, Ahmad. *Tazkira. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1152, №5018.
- Tabibiy, Ahmad. *Vomiq va Azro. Qo'lyozma*. O'zRFASHI, №1243.
- Erkinov, Aftondil. 2017. "Alisher Navoiy "Xazoyin ul-maoniysi" va uning protodevoni masalasi." *Alisher Navoiy va XXI asr*". Toshkent: Tamaddun.
- Yusupov, Yunus. 1967. *Xorazm shoirlari*. Toshkent.
- G'anixo'jaev, Fatxulla. 1978. *Ahmad Tabibiy*. Toshkent: Fan.
- Hamidova, Mavjuda. 1994. *Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining ilmiy-tanqidiy matni va matniy tadqiqi. Filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi*. Toshkent: Mumtoz so'z.